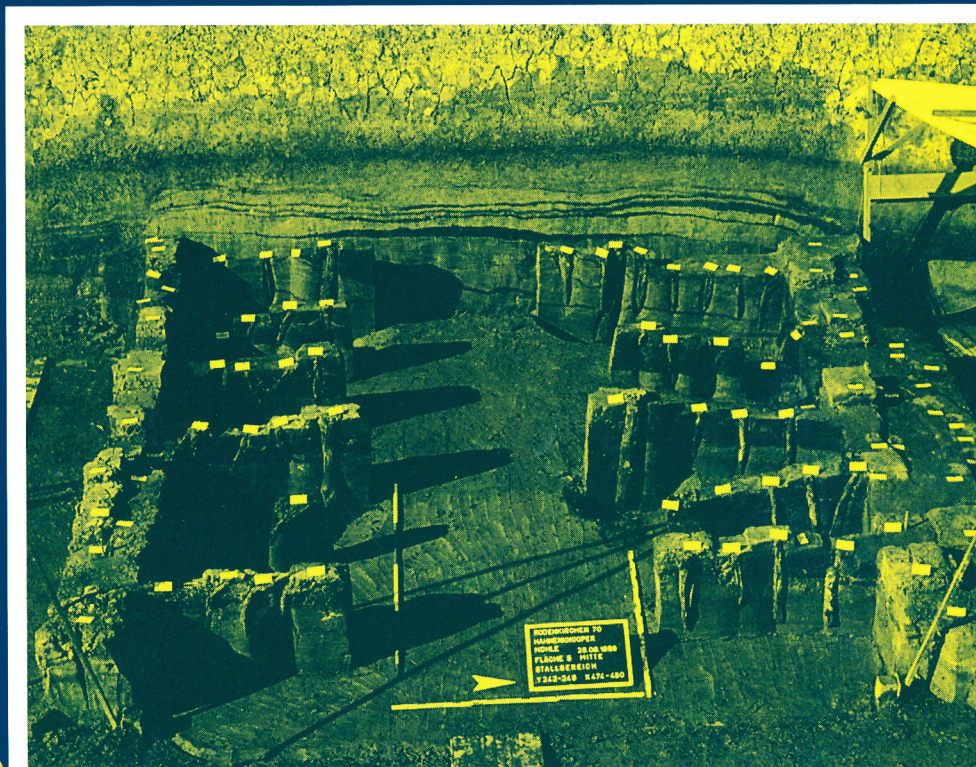

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 2000

12

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 2001, Groninger Instituut voor Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Facilitair Bedrijf RuG

Omslag: huis uit de late bronstijd opgegraven te Rodenkirchen aan de Weser (pp. 77-79)

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen

mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Groninger Instituut voor Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90-367-1498-3

PALEO-AKTUEEL

12

redactie

Mette Bierma
Jurjen M. Bos
Otto H. Harsema

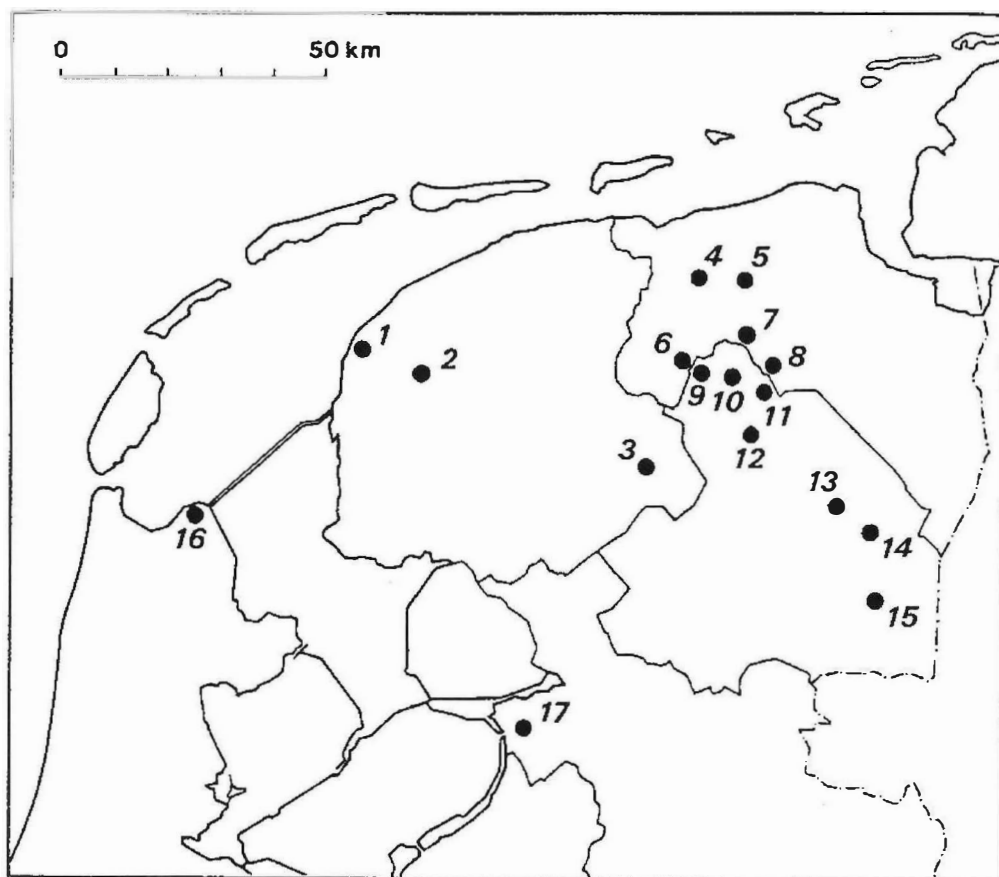
Groninger Instituut voor Archeologie

Groningen, 2001

In deze aflevering: België, Duitsland, Italië, Griekenland, Turkije, en Rusland.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Wijnaldum; 2. Winsum (Fr.); 3. Tjongerdal; 4. Englum; 5. Wetsingermaar; 6. Leek; 7. Groningen; 8. Haren; 9. Nietap; 10. Peize; 11. Yde; 12. Zeijen; 13. Borger; 14. Exloo; 15. Emmen; 16. Wieringen; 17. Kampen.

INHOUD

VOORWOORD	8
D. STAPERT	
De verwarrende complexiteit van de <i>Federmesser</i> -traditie; notities naar aanleiding van een monumentaal boekwerk	9
L. JOHANSEN & D. STAPERT	
Vuurmakers uit het laat-Paleolithicum <i>revisited</i>	15
L. JOHANSEN, M.J.L.Th. NIEKUS, D. STAPERT & J.R. VELDHUIS	
Een mogelijke ‘vuurmaker’ uit Leek (Gr.)	20
D. STAPERT & L. JOHANSEN	
Een stenenkring en een zwarte plek: het ‘Cheddarien’ van Zeijen (Dr.)	24
W. PRUMMEL	
Dierenvondsten uit het dal van de Tjonger tussen Donkerbroek, Oosterwolde en Makkinga (Fr.)	30
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & Ç. ATAKUMAN-EISSENSTAT	
Palynologisch onderzoek in de Maraş-Antep regio, Zuid-Turkije	36
H. WOLDRING	
Hydrologie van de pingo ‘Vagevuur’ (Nietap, Dr.) in het laat-Glaciaal en vroeg-Holoceen	41
P.A.J. ATTEMA, T. DE HAAS, J. HUIS IN 'T VELD, P.M. VAN LEUSEN & M. ROOKE	
SIBA2000, voorbereidend landschapsonderzoek in de Sibaritide	47
H. FEIKEN, M.J.L.Th. NIEKUS & H.R. REINDERS	
‘Wetsingermaar’. Een neolithische vindplaats in de gemeente Winsum (Gr.)	54
A. KLOOSTERMAN	
Zoeken naar TRB-boeren in de marke van Yde (Dr.)	60
A. UFKES	
Een bijzonder graf uit de Enkelgrafcultuur uit Leek (Gr.)	68
A. UFKES	
Midden-bronstijdaardewerk uit Emmen (Dr.)	73
J.M. GRIMM	
Botmateriaal van een bronstijdvindplaats aan de Weser bij Rodenkirchen	77
J.N. LANTING, W. PRUMMEL & A.G.F.M. CUIJPERS	
Eindelijk de hond in de pot gevonden (Dr.)	80

P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & B.M.J. MATER	
Veldwerk op het strand tussen Nettuno en Torre Astura (Midden-Italië)	85
P. FIJMA	
Een survey in de vlakte van Sóurpi	89
F. VREDE	
Archeobotanisch onderzoek van de 'Westerhaven' te Groningen (Gr.)	95
M.C. GALESTIN	
Sigillata-stempel uit Winsum (Fr.)	99
H.A. GROENENDIJK	
Een depotvondst uit de Romeinse tijd in de Appèlbergen, gem. Haren (Gr.)	104
A. NIEUWHOF	
Een wierde in Humsterland – de opgraving Englum (Gr.)	108
C. TULP	
Een zwaardriembeugel uit Englum (Gr.)	114
V.S. OLSEN	
Wodan in Wijnaldum: de dubbelzinnige, iconologische boodschappen van de beugelschijffibula van Wijnaldum-Tjitsma (Fr.)	116
H.R. REINDERS	
Acker Stratingh en Westerhoff. Pioniers van het wierdenonderzoek in Groningen	122
J. BESTEMAN	
Een tweede Scandinavische zilverschat van Westerklijf, gem. Wieringen (N.H.)	129
A. JAGER	
Een blik op middeleeuws Kampen (Ov.)	135
L. HACQUEBORD	
Archeologische verkenningen in de monding van de Noordelijke Dvina in het noorden van Rusland	139
M.J.M. DE WIT	
Een aanvullend archeologisch onderzoek naar het Huis te Peize, gemeente Noordenveld (Dr.)	144
P.B. KOOI	
Don Quichotte in Exloo (Dr.)	148

VOORWOORD

Dank zij 'Malta' bestaat een groeiende aandacht voor de archeologie in al zijn facetten. De laatste jaren heeft dit tot gevolg gehad dat veel schoolverlaters interesse tonen voor een studie archeologie, ook voor een opleiding aan de Rijksuniversiteit Groningen. Traditiegetrouw participeren studenten archeologie in het onderzoek van hun instituut. Het is dan ook verheugend dat een aantal studenten en pas-afgestudeerden in het twaalfde nummer van *Paleo-aktueel* een bijdrage heeft geschreven.

Alom is een groeiende activiteit te bespeuren op het gebied van verkenningen en opgravingen. De resultaten daarvan vinden hun neerslag in vele rapporten van RAAP, ADC en ARC. Al vaak is de vraag gesteld hoe de vergaarde kennis kan worden verspreid onder vakgenoten – om nog maar niet te spreken van een brede laag van de samenleving – en hoe deze kennis een bijdrage kan leveren aan of een aanpassing betekenen van ons beeld van het verleden. Naar mijn mening speelt *Paleo-aktueel* hierbij zeker, zo men wil een bescheiden rol. Enkele bijdragen over het onderzoek van het ARC in Noord-Nederland zijn in deze bundel opgenomen, maar meer mag ook.

Archeologische tijdschriften zijn in Nederland dun gezaaid: *Helinium* is weg, *Scarabee* erbij; *Westerheem* kent een lange traditie bij de leden van de AWN en daarbuiten en *Archeological Dialogues* richt zich op een specifieke lezersgroep. Voor doorwrochte studies kan een auteur terecht bij een reeks van één van de universitaire instituten, maar kortere artikelen zijn niet altijd gemakkelijk te plaatsen. De redactie heeft in dit nummer enige artikelen geplaatst van auteurs buiten de Groningse kring en over een onderwerp in de marge van de noordelijke regio.

Uiteraard zou het een goede zaak zijn dat bijvoorbeeld vanuit de onderzoeksschool ARCHON het initiatief voor een nieuw landelijk tijdschrift komt, zoals één van de redacteurs van *Paleo-aktueel* wel eens met klem heeft bepleit, maar pogingen hiertoe hadden tot nu toe geen succes. Formule, doelgroep, verspreiding, financiën? Is Nederland en het aantal archeologen te klein?

Voorlopig had de redactie van *Paleo-aktueel* de handen vol aan de 28 bijdragen in dit nummer, dat hopelijk zijn verspreiding zal vinden onder een groeiende groep lezers.

Reinder Reinders

EEN MOGELIJKE 'VUURMAKER' UIT LEEK (GR.)

L. Johansen¹, M.J.L.Th. Niekus², D. Stapert en J.R. Veldhuis²

Enige tijd geleden verscheen in het tijdschrift *Antiquity* een artikel van de eerste en de derde auteur over 'vuurmakers' in de steentijd. In dat artikel gaan zij voor wat betreft het Nederlandse materiaal vooral in op exemplaren uit het laat-Paleolithicum. Wat latere perioden betreft zijn talloze voorbeelden van dit type werktuig ('bikkels') bekend uit hunebedden (De Groot, 1988) en nederzettingen (Hogestijn & Drenth, 2000) van de midden- en laatneolithische Trechterbekercultuur; ook komen ze voor in bronstijd-nederzettingen (Van Gijn & Niekus, 2001). Voorbeelden uit andere perioden zijn vrijwel onbekend, wat ongetwijfeld samenhangt met het feit dat de meeste archeologen nog maar weinig bekend zijn met dit type. In dit artikel bespreken we een mogelijke vuurmaker uit het laat-Neolithicum of de vroege bronstijd, in september 2000 opgegraven door ARC BV op een terrein waar een asielzoekerscentrum wordt gebouwd. De vindplaats ligt ongeveer 1,5 kilometer ten noorden van Leek, in een gebied dat bekend staat als 'De Traan'. Door het gebied loopt een langgerekte dekzandrug in een overwegend laag, weinig gebied. Dankzij de inspanningen van amateur-archeoloog H.B. Versloot (Niekerk) waren voor het archeologisch onderzoek al veel gegevens beschikbaar over de bewoningsgeschiedenis van het gebied. Voorwerpen uit het laat-Paleolithicum tot en met het laat-Neolithicum/vroege bronstijd geven aan dat het gebied een lange bewoningsgeschiedenis kent. Enkele bijzondere vondsten zijn een hamerbijl van de laatneolithische Enkelgrafcultuur, een geslepen vuursteen bijl en een transversale pijlpunt van de Trechterbekercultuur.

Het Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) werd in opdracht van het Centraal Orgaan Opvang Asielzoekers (COA) uitgevoerd en stond onder leiding van M.J.M. de Wit. De bevindingen zijn vastgelegd in een ARC-publicatie (De Wit,

2001).³ In totaal is een oppervlak van 11.300 m² onderzocht op archeologische sporen. Op de hogere delen van de zandrug was het bodemprofiel sterk aangetast. Behalve enkele tientallen, waarschijnlijk merendeels mesolithische, kuilhaarden werd ook een bijzonder laatneolithisch graf aangesneden (zie de bijdrage van Ufkes in deze *Paleo-aktueel*). Onder de losse vondsten bevinden zich zowel mesolithische als neolithische artefacten waaronder enkele fragmenten van geslepen bijlen. Aan de oost- en westkant van het onderzoeksterrein werd in werkput 27 nog een vrijwel intact podzolprofiel aangetroffen. Om informatie te krijgen over de aanwezigheid, kwaliteit en aard van eventuele vuursteenconcentraties werden hier volgens een regelmatig grid vakken van 50 bij 50 centimeter uitgezet die vervolgens in laagjes van vijf cm werden opgegraven. In verband met de beschikbare tijd kon niet alle uitgegraven grond worden gezeefd.

Op deze manier werd een concentratie vuurstenen gelokaliseerd die vervolgens vrijwel volledig kon worden opgegraven. De vakken werden deels geschaafd, deels gezeefd over 4 mm. In totaal werd een oppervlak van 12 m² geheel opgegraven waarbij ruim 1000 stuks vuursteen werden geborgen. Het 'rijkste' vak bevatte 181 stuks vuursteen, meest verbrand. Onder de 60 geretoucheerde werktuigen domineren de geretoucheerde stukken (vooral afslagen) met 37 exemplaren, gevolgd door schrabbers met 13 exemplaren. De schrabbers zijn over het algemeen vrij klein en gemaakt van afslagen. Verder zijn er enkele afslagen met halfvlakdekkende retouche ('mesjes'), enkele gekerfde- en getande stukken, twee boortjes en de vuurmaker. Tot slot kunnen we nog melding maken van een mogelijke afslag van een geslepen bijl, maar het stuk is te klein om hier zeker van te zijn.

Het ontbreken van een duidelijke klingtechno-

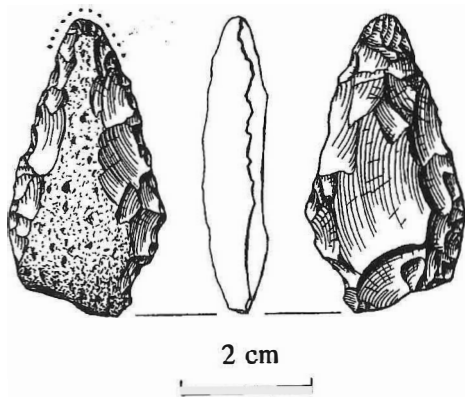

Fig. 1. De mogelijke vuurmaker uit Leek. Onregelmatige stippeling: cortex (tek. L. Johansen).

logie in combinatie met de 'mesjes' lijkt te wijzen op een datering in het laat-Neolithicum of de vroege bronstijd. Een aantal aardewerkscherven uit de concentratie zijn door A. Ufkes gedetermineerd als prehistorisch, waarschijnlijk laat-Neolithicum, maar een nadere culturele toewijzing is niet mogelijk. Het hoge aantal artefacten met spo-

ren van verhitting en een hoeveelheid houtskool en andere verkoolde organische resten, doet vermoeden dat er een haardplaats is geweest. Een in-graving is echter niet waargenomen en een uitgebreide analyse van de ruimtelijke patronen heeft nog niet plaatsgevonden. De kerfrest en mogelijk ook de klingen kunnen we beschouwen als onderdeel van een mesolithische 'strooiing' die over de hele rug aanwezig is. Relatief onvervuilde vindplaatsen uit deze periode zijn zeer schaars en uitgebreide analyse in combinatie met ^{14}C -dateringen is zeker de moeite waard.

De mogelijke vuurmaker

Het betreffende werktuig is afgebeeld in figuur 1; het is een spitsachtig stuk (L: 4,5 cm, B: 2,4 cm, D: 0,9 cm) waarvan de top duidelijk is afgerond. Een dergelijke afronding, in combinatie met glans en krasjes, lijkt typisch te zijn voor een gebruik als vuurmaker, tezamen met pyriet. Het afgeronde deel werd onder de stereomicroscop bestudeerd door de derde auteur, en een serie krasjes is inderdaad zichtbaar (we zien af van publicatie van een

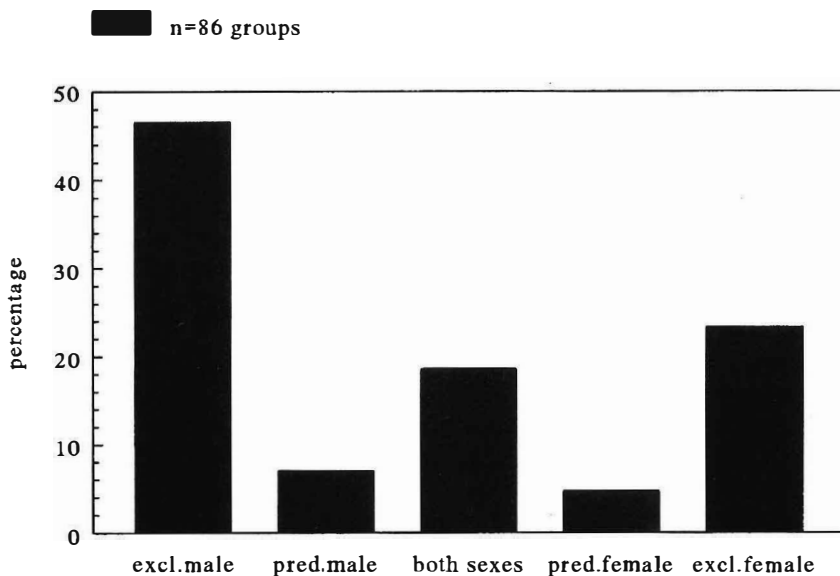

Fig. 2. Sexe-gebondenheid van vuurproductie bij niet-geïndustrialiseerde volkeren, op basis van een tabel in Murdock & Provost (1973). De volkeren waarvoor gegevens beschikbaar waren werden in vijf groepen verdeeld: exclusief mannenwerk, voornamelijk mannenwerk (dit houdt in: voor ca. 80%), beide sexen nemen ongeveer gelijk deel, voornamelijk vrouwenwerk, exclusief vrouwenwerk (fig. D. Stapert).

slecht reproduceerbare microscoopfoto). We gaan er daarom vanuit dat het werktuig als vuurmaker werd gebruikt, hoewel het niet mogelijk is daar zeker van te zijn. Typologisch is het stuk het beste te beschrijven als een niet afgemaakte spits. Met name het vlak links op de tekening, met cortex, wijst erop dat het waarschijnlijk een halffabrikaat betreft, opgegeven omdat de maker de technische kwaliteit van het stuk te slecht vond voor verdere bewerking. Vervolgens is het werktuig gebruikt voor het maken van vuur.

Het is interessant dat een spits (zij het een half-fabrikaat) als vuurmaker werd benut. Omdat jachtwapens met grote waarschijnlijkheid alleen door mannen werden benut (Murdock & Provost, 1973) mogen we veronderstellen dat het werktuig door een man werd aangewend. Er bestaan vele andere aanwijzingen dat het maken van vuur in Neolithicum en bronstijd voornamelijk of geheel een mannentaak was. In de indrukwekkende serie banden over de vroege bronstijd geredigeerd door Aner & Kersten (vanaf 1973; er zijn elf banden verschenen) zijn vele vuurmaken afgebeeld afkomstig uit graven; soms werden er ook stukken pyriet meegegeven. Naast staafvormige vuurstenen ('bikkels') zijn er ook veel miniatuurdolken die (exclusief) als vuurmaken werden benut (voor enkele voorbeelden, zie Stapert & Johansen, 1999). Deze vuurmaken komen alleen uit mannengraven. Vuurstenen pijlpunten werden ook wel meegegeven, maar we hebben geen voorbeelden met afgeronde top gevonden. We kennen geen parallellen van de spits van Leek uit dezelfde periode, maar wel een voorbeeld uit het jong-Paleolithicum: een los gevonden Cheddar-spits in Engeland bezit twee afgeronde uiteinden (Jacobi, 1997: p. 499).

Murdock & Provost (1973) onderzochten wereldwijd de sexe-gebondenheid van een serie activiteiten (fig. 2). Bij 47% van de bestudeerde volkeren (jagers/verzamelaars en landbouwers/herders) was vuurproductie exclusief mannenwerk, en bij ongeveer 23% exclusief vrouwenwerk; bij ca. 19% gebeurde dit werk door zowel vrouwen als mannen (een voorbeeld daarvan zijn de Groenlandse Eskimo's). Voor Neolithicum en bronstijd in Europa beschikken we over sterke aanwijzingen dat vuurmaken een mannenzaak was, en ge-

zien de miniatuurdolkjes zou het wellicht deels een geritualiseerde activiteit geweest kunnen zijn. Er zijn vele analogieën uit de ethnografische literatuur te plukken; we volstaan met twee voorbeelden van het benutten van wapens bij de vuurproductie. Mannelijke *Aborigines* in Australië gebruikten soms hun schild en speerwerper (beide van hout) voor dit doel (Vanderwal, 1987: pp. 30-31). De Guayaki Indianen in Zuid-Amerika gebruikten hun houten pijlschachten als 'vuurboor'; "*the women are not even allowed to watch while the man spins the reed between his hands*" (Clastres, 1998: p. 99).

Summary

In September 2000 a large-scale excavation was carried out in the vicinity of Leek (province of Groningen). In one of the trenches a concentration of flint artefacts was discovered, probably dating from the Late Neolithic or Early Bronze Age. In addition to scrapers, retouched pieces and other tools, a probable strike-a-light was also found. The tool may be considered a preform of a point, the tip part of which has become rounded. There are several indications to suggest that the production of fire was largely a male activity during this period.

Noten

1. Boterdiep 105, 9712 LM Groningen.
2. Archaeological Research & Consultancy BV, Poststraat 6, 9712 ER Groningen.
3. Wij bedanken Miranda de Wit (ARC BV) voor het beschikbaar stellen van opgravingsgegevens.

Literatuur

- Clastres, P., 1998 (1972). *Chronicle of the Guayaki Indians*. London.
- Hogestijn, J.W.H. & E. Drenth, 2000. The TRB culture 'House-Plan' of Slootdorp-Bouwlust and other known 'House Plans' from the Dutch Middle and Late Neolithic: a review. In: R. Kelm (red.), *Vom Pfostenloch zum Steinzeithaus*. Heide, pp. 126-153.
- Gijn, A.L. van & M.J.L.Th. Niekus, 2001. Bronze Age settlement flint from the Netherlands: the Cinderella of lithic research. In: W.H. Metz, B.L. van Beek & H. Steegstra (eds), *Patina. Essays presented to J.J. But-*

- ler on the occasion of his 80th birthday. Groningen, pp. 305-320.
- Groot, D. de, 1988. Hunebed D9 at Annen (gemeente Anlo, province of Drenthe, the Netherlands). *Palaeohistoria* 30, pp. 73-108.
- Jacobi, R., 1997. The 'Creswellian' in Britain. In: J.-P. Fagnart & A. Thévenin (eds.), *Le Tardiglaciaire en Europe du nord-ouest*. Paris.
- Murdock, G.P. & C. Provost, 1973. Factors in the division of labor by sex: a cross-cultural analysis. *Ethnology* 12, pp. 203-225.
- Stapert, D. & L. Johansen, 1999. Flint and pyrite: making fire in the Stone Age. *Antiquity* 73, pp. 765-777.
- Vanderwal, R. (ed.), 1987. *The Aboriginal photographs of Baldwin Spencer*. Victoria.
- Wit, M.J.M. de (met bijdragen van G.J. de Roller, A. Ufkes, M.J.L.Th. Niekus & J.R. Veldhuis), 2001. *Een Aanvullend Archeologisch Onderzoek op het AZC te Leek, gemeente Leek* (= ARC-Publicaties 44). Groningen.